

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ: ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ

Рассматривается соотношение социальной ответственности и системы ценностей. Показано, что в обществе можно выделить следующие уровни функционирования ценностей: уровень базисных ценностей; уровень ролевых ценностей; уровень ситуативных ценностей. Доказано, что социальная ответственность существует во взаимосвязи с каждым уровнем.

Ключевые слова: *социальная ответственность, система ценностей, ценностные ориентации, базисные ценности, ролевые ценности, ситуативные ценности.*

Розглянуто співвідношення соціальної відповідальності й системи цінностей. Показано, що в суспільстві можна виділити наступні рівні функціонування цінностей: рівень базисних цінностей; рівень ролевих цінностей; рівень ситуативних цінностей. Доведено, що соціальна відповідальність існує у взаємозв'язку з кожним рівнем.

Ключові слова: *соціальна відповідальність, система цінностей, ціннісні орієнтації, базисні цінності, рольові цінності, ситуативні цінності.*

We consider the value of social responsibility and values. It is shown that in society are the following levels of functioning values: the level of basic values; level role values; level of situational values. It is proved that there is a social responsibility in relationship with each level.

The keywords: *social responsibility, values, basic values, role values, situational values.*

Постановка проблеми. Проблема соціальної відповідальності – одна з корінних проблем сучасності. Актуальність її в цей час зумовлена особливостями нашої епохи, для якої характерні глибокі перетворення в усіх сферах життєдіяльності людини.

Зараз, коли у світі йде пошук фундаментальних філософських, соціальних, моральних, політичних, правових підстав людського буття, здатних забезпечити не тільки виживання, але й розвиток соціуму, значною мірою активізується практична й теоретична роль проблеми соціальної відповідальності. Увесь історичний досвід розвитку людської цивілізації наочно свідчить про те, що найбільші соціальні перетворення були успішні тією мірою, у якій в них свідомо й відповідально брали участь найбільш значущі сили суспільства. Саме тому, особливо в період корінних, якісних змін життя суспільства, значно актуалізуються практичні й теоретичні аспекти проблеми визначення місця й значення соціальної відповідальності особистості в системі цінностей. Поставивши перед собою проблему вияву основних компонентів системи соціальної відповідальності у сфері конкретної діяльності людини, будемо

будувати наші міркування, не виходячи з ціннісного світу особистості. Але насамперед усвідомимо зміст поняття «цінність», що в історії розвитку суспільства й людства тлумачилося неоднозначно.

Аналіз наукових доробок з цієї теми свідчить, що проблема співвідношення соціальної відповідальності й системи цінностей спирається на вагоме теоретичне підґрунтя. Проблема ціннісних орієнтацій була предметом вивчення таких дослідників, як В. Б. Ольшанський (індивідуальна система цінностей особистості та взаємозумовленість її груповою свідомістю), І. Д. Бех, М. І. Бобнева, О. М. Зотова, В. А. Ядов (співвідношення ціннісних орієнтацій та реальної поведінки особистості), Г. А. Балл, Є. А. Подольська (ціннісні орієнтації як вияв процесу соціалізації), В. І. Паніотто, Л. А. Сулейманов (детермінанти формування системи ціннісних орієнтацій), М. Й. Боришевський, Є. Ф. Майорова, В. І. Потапов (ціннісні орієнтації та процес самореалізації); цікавими стали розроблення запропонованої теми, створені в працях фахівців із соціальної філософії, насамперед В. Андрущенко, І. Бойченка, Л. Губерського, Т. Ящук, праці яких становлять методологічний фундамент наукового розроблення питання про відповідальність соціального суб'єкта та місця соціальної відповідальності в системі цінностей. Сутність понять «цінність», «система цінностей» досліджували у своїх роботах Л. М. Смирнов, М. Рокич, В. О. Ядов; В. С. Бакіров, М. І. Лапін та ін., що з'ясовували функції цінностей; принципами класифікації та ієрархізації цінностей займалися В. П. Тугарінов, О. Г. Здравомислов та ін. Корисними для цього дослідження є праці низки західноєвропейських учених, а саме Р. Барта, П. Бурдьє, М. Вебера, К. Дейвіса, Ж. Дерріди, Е. Дюркгейма, Т. Левітта, Ж. Л. Нансі, Х. Ортеги-і-Гассета, Г. Парсонса, К. Поппера, Б. Рассела, В. Франка, Е. Фромма, М. Гайдеггера, Ж. Хосперса, А. Швейцера та ін.

Виклад основних положень. Виходячи з аналізу поглядів перерахованих вище авторів, можна подати визначення цінності як категорії, що позначає результат взаємодії між суб'єктом і об'єктом, що фіксує момент, виявляє позитивне й негативне значення об'єкта з метою реалізації потреб і інтересів людини й суспільства.

Тобто, це все те, що має значення для людини й суспільства та служить задоволенню їхніх різноманітних потреб. Як влучно визначив М. С. Каган: «...Цінність відповідає на запитання – в ім'я чого?» [7, с. 62].

Цілком очевидно, що досягнення гармонії об'єктивного значення й особистісних еталонів цінностей залежить від потреб і інтересів індивіда, ступеня їхнього розвитку (сформованості в сім'ї, школі, трудовому колективі й т. д.), а також від змісту власне еталонних ціннісних уявлень особистості, у тому числі й про соціальну відповідальність як цінність. У сучасній літературі є підходи, де відповідальність особистості розглядається у зв'язку з характеристикою соціальних цінностей [1].

На наш погляд, такий підхід є плідним, тому що він конкретизує

відповідальність, виходячи з тих функцій, які суб'єкт відповідальності на собі випробовує. У суспільстві можна виділити наступні рівні функціонування цінностей: рівень базисних цінностей; рівень рольових цінностей; рівень ситуативних цінностей. Характерним є те, що цінності перебувають у безперестанному русі: одні народжуються, інші відмирають, треті переходять з одного розряду в інший. Цінності зумовлюють одна одну, доповнюють або протидіють. Доцільно тому говорити не про особливості їхньої підпорядкованості, а про умови їхньої гармонізації, взаємозалежності, аналогічної до співвідношення загального, особливого, одиничного. Як же здійснюється вияв основних компонентів системи соціальної відповідальності в межах конкретної діяльності на вищевказаних ціннісних рівнях? Отже, соціальна відповідальність у взаємозв'язку із цінностями базисного рівня. Базисні цінності є немовби постійною величиною, загальним щодо двох інших рівнів і визначають ціннісну спрямованість особистості. Це можуть бути «...моральні цінності й (або) морально оцінювані (скажемо, у категоріях добра і зла); вітальні цінності людини (інстинкт самозбереження, воля до життя, статеві потреби, батьківські інстинкти); вищі, ідеально мислимі цінності (ідеї Бога, свободи волі, творчість, служіння Батьківщині, людська солідарність, соціальна рівність; поняття совісті, честі, гідності; відома християнська тріада «віра, надія, любов» або з більш раннього часу – «істина, добро, краса» [2, с 123].

У межах базисних цінностей політична відповідальність суб'єкта сьогодні зосереджується насамперед навколо проблеми подальшого шляху розвитку нашої країни, співвідношенні війни і миру. Відвести погрозу як громадянської війни, так і світової можна лише на підставі високої політичної відповідальності особистості. От чому політична відповідальність фігурує в цей момент як цінність, що має практичне значення за умови оволодіння нею людьми будь-якого соціального статусу. Вихідним положенням є те, що мир є пріоритетною цінністю, що відповідає родовій природі й індивідуальним особливостям людини. За такого становища взаємини людини, суспільства, природи будуть носити стабільний, гуманістичний характер.

Стислий аналіз характеру вияву основних компонентів системи соціальної відповідальності на рівні базисних цінностей дозволяє нам перейти до другого рівня: соціальна відповідальність і цінності рольового рівня.

Рольові цінності формуються на підставі базисних і відображують соціальний статус особистості: її приналежність до суспільної групи, професії й т. ін. Велику роль тут відіграють освіта, виховання, здібності людини, наявність у неї сім'ї, дітей. Вони покликані забезпечити реалізацію основних людських потреб і інтересів та належать до базисної системи цінностей як особливе до загального. Вони одночасно володіють як подібними рисами, так і своїми особливостями, пов'язаними з конкретною професією, характером життєдіяльності, регламентацією й соціальним значенням праці.

Система ролевих цінностей особистості досить різноманітна. Зазвичай виділяють кілька груп вищезгаданих цінностей, що відповідають соціальним ролям особистості. Це можуть бути: соціально-політичні цінності (Батьківщина, воля, патріотизм, соціальні ідеали, ідейні переконання та ін.); моральні цінності (честь, гідність, відповідальність, справедливість, принциповість тощо); професійні цінності (компетентність, організованість, дисциплінованість та ін.).

З наведеного видно, що, якщо перша й друга групи цінностей, тобто соціально-політичні й моральні, виражають загальносоціальні риси ролевої ціннісної структури особистості, то цінності третьої групи (професійні) виражають як загальнозначущі професійні, так і специфічні риси ролевої ціннісної структури особистості.

Дуже важливим елементом ролевого рівня цінностей є політична відповідальність особистості, яка є найважливішим показником її політичної зрілості й характеризує її ідейну переконаність у правомірності політики держави, готовності її відстоювати або критикувати.

Сутність цієї відповідальності в межах цього рівня можна зрозуміти лише на підставі знання сутності політичної системи, елементом якої є особистість, та розумінні, які соціальні ролі вона виконує. У політичній відповідальності особистості виявляються не тільки об'єктивні риси епохи, але й суб'єктивні обставини, умови життя особистості, її особистісні особливості: освіта, виховання, професія, участь у суспільній діяльності, мікросередовище, яке її оточує, а також її здібності, характер. Усі ці обставини визначають специфіку її знань про політику й ставлення до неї. Безпосередньо ж на зміст політичної відповідальності індивіда (на розглянутому ролевому ціннісному рівні) більшою мірою впливає вся сукупність суспільних ідей і відносин: політичних, правових, моральних, рівень загальної й політичної культури, традиції й ін., а також умови його життя.

Це визначає відносну самотійність політичної відповідальності, і в той же час, будучи компонентом системи соціальної відповідальності, вона перебуває в тісному зв'язку з іншими складовими системи, тому що випробовує на собі значний вплив особливо близьких їй форм моральної, правової відповідальності. Моральна відповідальність особистості фіксує її усвідомлене ставлення до моральних цінностей та їхню практичну реалізацію, що виявляється в конкретних якостях людини.

Специфіка моральної відповідальності індивіда в межах розглянутого рівня полягає в тому, що вона поширюється не тільки на конкретну діяльність особистості, але й на її поведінку поза предметною діяльністю в силу певних соціальних ролей. Через те що мораль людини, як і інші форми суспільної свідомості, є законним спадкоємцем усього попереднього розвитку, вона містить у собі як переосмислені базові принципи, так і специфічно властиві особистості (рольові).

У житті взагалі досить важко відокремити вияв того або іншого виду

відповідальності людини. Вони втілюються в кожній її справі, у кожному вчинку. Єдність моральних, правових, політичних норм є багатоплановою. У межах розглянутого рольового ціннісного рівня вона зумовлена насамперед загальним джерелом, тобто державою. Правове поле, моральні норми, правова культура, політична свідомість формуються насамперед державною політикою, ідеологією, що повинна виражати інтереси більшості громадян.

На питання, як зіставляються з особистими потребами, інтересами, цінностями вищевказані норми, багато в чому дає відповідь розгляд соціальної відповідальності в межах ситуативних цінностей.

Звернення до цього рівня взаємодії не випадкове. Це викликано тим, що будь-яке явище, і особливо таке, як система соціальної відповідальності, є єдністю загального, особливого й одиничного. Отже, можлива логіко-методологічна інтерпретація особливих і одиничних сторін, властивостей, зв'язків явищ, хоча різкі розмежувальні грані між ними можна провести лише умовно. Ситуативні цінності здебільшого породжені одиничними запитами особистості, де в цей процес не унеможлиблюється втручання випадку.

У межах ситуативних цінностей політична відповідальність характеризує рівень цілісного розвитку особистості, виражає готовність і здатність реалізовувати на практиці політику держави в галузі конкретної діяльності людини. Разом з тим вона визначає й світоглядну спрямованість особистості, служить джерелом її активного ставлення до процесів і явищ соціального життя, сприяє гармонічному сполученню особистих і суспільних інтересів. Спеціальне комплексне дослідження проблеми політичної відповідальності провів А. М. Черниш [12]. Також політичний аспект відповідальності поданий у роботах Р. Маккеона, Х. Арендт, Дж. Ледда, Г. Йонеску, Г. Р. Ласвела. Політична відповідальність забезпечує контроль над управлінням життям усієї держави й інтегрує економічні, правові й моральні відповідальні залежності у сфері соціальних регуляцій у кризові періоди розвитку суспільства.

Ефективна реалізація механізмів ретроспективної політичної відповідальності можлива в разі формування адекватної законодавчої бази, що закріпила б оптимальні, справедливі соціальні відносини за допомогою механізму розпорядження власністю в інтересах більшості населення.

Вирішення проблем перспективної політичної відповідальності можливе через постійний контроль над ефективною роботою суб'єктів державної влади з боку народу. Щоб уникнути небезпеки соціальної й екологічної катастрофи, яка викликана дисбалансом внутрішніх зв'язків глобальної соціальної системи і її зв'язків із природою планети, необхідне формування принципів колективної відповідальності в межах суспільства в цілому й глобальної структури соціуму. При формуванні принципів колективної відповідальності важливо враховувати традицію, закладену в концепції російських філософів (С. Н. Трубецького, С. Л. Франка й ін.) про колективну відповідальність.

Політична відповідальність перебуває в тісному діалектичному взаємозв'язку з моральною відповідальністю. У загальному вигляді цей взаємозв'язок ґрунтується на тому, що одним із провідних регуляторів суспільних відносин є норми моралі.

Моральна відповідальність особистості в межах ситуативних цінностей характеризує рівень її морального розвитку, морального вдосконалювання. Життя людини на індивідуальному рівні за своїми механізмами, закономірностями протікання багато в чому відрізняється від тих правил, за якими живе суспільство. Тому «в етиці вже не раз висловлювалася думка про розходження службових (функціональних) і фундаментальних (змістовних, безумовних) моральних цінностей. Перші є цінностями в точному змісті цього слова тільки в силу того, що забезпечують реалізацію змістовних цінностей. Типовою службовою цінністю є, наприклад, борг: вчинок, виконаний у силу боргу, має моральну цінність тільки тоді, коли він затверджує добро. Фундаментальні ж цінності несуть добро у своєму власному змісті» [5, с. 21].

Щодо цього неважко помітити, що суспільні норми функціонують як тенденції й знання їх особистістю сприяє самовизначенню, розкриттю своїх можливостей.

Правова відповідальність особистості в межах ситуативних цінностей є відбиттям єдності суспільного й особистого (особливого й одиничного) у її свідомості й поведінці щодо виконання правових вимог.

По суті справи дотримання людьми законів є їхнім неодмінним обов'язком. Але поняття «правова відповідальність», як видається, більш широке, ніж обов'язок дотримуватися законів. Воно відображає якісну сторону особистого осмислення людиною державного права, досягнення у свідомості єдності громадського належного, особистої свободи й необхідності, вільного й свідомого сприйняття правових норм і вимог як особистих. Ще С. Л. Франк свого часу відзначав, що «...право й моральність суть законодавства, що принципово охоплюють все людське життя й що в останньому рахунку мають витoki із совісті людини, зі свідомості належного й тому не відрізняються одне від одного ні за своїм предметом, ні за своїм походженням; з одного боку, моральність стосується не тільки внутрішнього життя людини й не тільки особистих відносин між людьми, але в принципі – всіх відносин між людьми взагалі (існує й політична мораль, і мораль у комерційних справах і т. п.); і з іншого боку, право, насамперед у якості початку «належного» взагалі, стосується теж не зовнішньої поведінки... Так само, як і моральність, має своїм носієм совість» [10, с. 82].

Зі сказаного вище бачимо, що наведена система соціальної відповідальності особистості відповідає визначеній єдності статичної й динамічної. Розмежування основних складових компонентів соціальної відповідальності є певною мірою умовним, оскільки в реальній дійсності соціальна відповідальність є цілісним вираженням духовного світу людини в її життєдіяльності.

Будучи системою, соціальна відповідальність має внутрішню суперечливу єдність, що змінюється на підставі безлічі детермінувальних і зумовлювальних факторів. У цьому сенсі соціальна відповідальність постає як складна системна якість особистості, як діалектична єдність ціннісно-мотиваційного й практично-дієвого компонентів, що перебувають у певних зв'язках і відносинах, що мають певну спрямованість, цілісність і відносну стійкість.

Розвиток структурних компонентів системи соціальної відповідальності, що набувають нових якостей, але зберігають при цьому структурну впорядкованість, підвищує готовність особистості до адекватної поведінки в об'єктивних умовах суспільного розвитку, що змінилися. Як правило, чим вищий ступінь упорядкованості й відносної стійкості цих компонентів, тим вищий рівень абсолютної готовності до реалізації ціннісних орієнтацій особистості в її життєдіяльності, тим більша здатність до саморегуляції й саморозвитку, тим вищий рівень вияву соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність особистості невіддільна від її ціннісних орієнтацій, які дозволяють їй використовувати й розвивати свої духовні резерви, володіти почуттями, емоціями, бути принциповою й цілеспрямованою в розв'язанні поставлених перед собою завдань.

Внутрішній механізм ціннісних орієнтацій і соціальної відповідальності досить складний і недостатньо розроблений у сучасній науковій літературі. Аналіз ціннісних орієнтацій особистості, природно, передбачає хоча б стисло розглянути історичні й теоретичні аспекти названої проблеми.

Сам термін «ціннісні орієнтації» вперше вжили в спільній роботі польський учений Ф. Знанецький і американський соціолог У. Томас, які провели дослідження життя польських селян, що емігрували в США. Вони характеризували ціннісні орієнтації в позитивістському дусі – як «будь-який предмет, що володіє змістом, який піддається визначенню, і має значення для членів будь-якої соціальної групи» [11].

Сформована в межах цього підходу концепція ціннісної орієнтації одержала поширення в роботах вітчизняних дослідників [13]. Звернемо увагу лише на те, що ціннісні орієнтації, на відміну від інших ціннісних категорій (оцінка, настанова особистості, значення, інтерес і т. п.), найбільш тісно й безпосередньо пов'язані з поведінням суб'єкта, будучи одним з регуляторів, і в цьому їхня специфіка.

Ураховуючи вищесказане, ціннісні орієнтації, на нашу думку, це зафіксовані у свідомості людини її особисті й соціальні настанови, переконання, переваги, що виявляються у вибірковому ставленні до сукупності матеріальних, духовних благ і ідеалів, які розглядаються особистістю як предмети, мета або засіб задоволення потреб життєдіяльності.

У цьому визначенні розкривається сутність ціннісної орієнтації, що полягає саме у виділенні особливостей суб'єктного відношення, його суб'єктивного аспекту. Це ставлення існує як результат свідомого, оціночного вибору життєво

значущих предметів, явищ на підставі якихось особистих цінностей, цінностей суспільства. Тут важливо помітити, що фіксовані настанови мають несвідомий характер. Усвідомлення настанови відбувається лише за умови змінення умов навколишнього середовища, у результаті чого здійснюється й заміна цієї настанови. Цього не можна сказати про ціннісну орієнтацію. Ціннісна орієнтація спирається на ідеї, а не на несвідоме реагування й становить систему усвідомлених ставлень суб'єкта до навколишнього світу й до себе самого, які фігурують як значимі ставлення для його буття.

Фіксовані настанови є підґрунтям орієнтаційної діяльності, їхня система супроводжує й скеровує цю діяльність. Настави актуалізують ціннісну орієнтацію. Ціннісна орієнтація, здійснена багаторазово, переходить на рівень несвідомого, стає настановою й надалі сама сприяє ціннісно-орієнтаційній діяльності. Тому ціннісна орієнтація «виступає, з одного боку, як конкретний вияв ставлення особистості до навколишнього середовища, а з іншого боку – як система установок, які регулюють поведінку особистості в кожному конкретному випадку» [3]. Формування ж ціннісних орієнтацій відбувається в процесі соціалізації, у процесі відбиття суб'єктом цінностей, через які здійснюється виділення й усвідомлення ним своєї особистості.

Ціннісні орієнтації мають складну структуру. У сучасній філософсько-соціологічній, психологічній літературі прийнято виділяти наступні ціннісні орієнтації.

Як найбільш значні за формами суспільної свідомості можна назвати політичні (ідейна переконаність, вірність суспільним ідеалам, патріотизм і т. д.), правові (законослухняні й т. д.), естетичні (художній смак), моральні (моральний ідеал), релігійні (дотримання порядків і правил святих писань) і т. д.

За сферами життєдіяльності виділяють ціннісні орієнтації в галузі конкретної предметної діяльності, у сфері дозвілля. У структурі ціннісних орієнтацій, що розуміються як соціальні настанови, виділяють когнітивний (пізнавальний), емоційний і поведінковий компоненти. У психологічній структурі виділяють свідомий і несвідомий рівні.

Отже, ми бачимо, що ціннісна орієнтація особистості має свою власну «особу», із властивими їй рисами. По суті ж вона містить: оцінку об'єктивної дійсності, цінностей навколишнього світу й становища в ньому суб'єкта, світоглядну позицію, настанову на певні дії, учинок, поведінку, виходячи з суспільної доцільності й особистих потреб, інтересів, ідеалів. Однак тільки ціннісні орієнтації не можуть сприяти виконанню особистістю яких-небудь дій. Це стане можливим тільки в тому випадку, коли вони (ціннісні орієнтації), націлюючи людину на засвоєння тих або інших цінностей у процесі всієї життєдіяльності, виробляють у ній готовність і здатність їхньої реалізації на практиці. Для цього особистості необхідно мати такі якості, як мужність, професійне знання, навички, уміння й т. ін. Тобто, ідеться про соціальні якості,

носієм яких є особистість. Ці соціально-культурні якості, які перетворюють ідею в дію, думку у вчинок – самі стають свого роду цінностями. Цілком очевидно, що в усій суперечливості та багатоваріантності мотивів ціннісних орієнтацій найбільш важливий той внутрішній «каркас» особистості, який і визначає її соціальну зрілість, ступінь внутрішньої готовності відповідально підходити до реалізації намічених планів.

Аналіз ціннісних орієнтацій особистості показує, що це найважливіший компонент структури її свідомості. У них акумулюються ідейний зміст цінностей сформованого життя в суспільстві, найближчого соціального оточення особистості, переконання, ідеали. Ціннісні орієнтації, виконуючи регулятивну функцію, визначаючи завдання діяльності, засоби й способи їхнього досягнення, найбезпосереднішим чином пов'язані особливо з соціальною відповідальністю індивіда, характеризують його зрілість як особистості.

Висновок. Таким чином, питання взаємовідносин ціннісних орієнтацій особистості й соціальної відповідальності не випадкове. Саме правильний вибір ціннісних орієнтацій сприяє перетворенню людини з «підданого владі» у свідомого, вільного й відповідального Громадянина – патріота своєї Батьківщини, що робить свій внесок у її розвиток. Напрямним стрижнем реалізації ціннісних орієнтацій особистості в умовах варіативності вибору виступає її соціальна відповідальність. Вона є засобом як внутрішнього регулятора поведінки та дії особистості, так і зовнішнього – з боку суспільства, соціальної групи. А ціннісні орієнтації – це свого роду орієнтир і каркас, на якому тримаються особистісні якості, відповідальність людини.

Література:

1. Див.: *Вовченко О. М.* Проблема ценностей в современном мире / О. М. Вовченко // Молодежь в условиях радикальных перемен современного общества. – М., 1990. – С. 85–95; *Нравственный идеал русской философии / Материалы III Санкт-Петербургского симпозиума историков русской философии (3–5 апреля 1995 г.)*, СПб., 1995. – С. 235; *Ребанэ Я. К.* Социальная ответственность в системе социальных ценностей / Я. К. Ребанэ // Исследование сознания и ценностного мира советских людей в период перестройки общества. – М., 1990. – С. 5–11 и др.
2. *Гречаный В. В.* Категория ценности: (Философский и лингво- семантический анализ) / В. В. Гречаный. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т., 1993. – С. 123.
3. *Зотова О. И., Бобнева М. И.* Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения / О. И. Зотова, М. И. Бобнева // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 245.
4. Ініціативи соціальної відповідальності 2007 «Майкрософт Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.microsoft.com/ukraine>. - Заголовок з екрану.
5. *Моральные ценности и личность / Под ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаичева.* – М. : Изд.МГУ, 1994. – С. 21.
6. *Мигаль Ю. С.* Відповідальність як соціальний феномен: специфіка сучасного філософського осмислення/ Ю. С. Мигаль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2003. – Вип. 54–55. – С. 118–119.

7. Наука и ценности: Проблемы интеграции естественнонаучного и социогуманитарного знания. – Л. : Изд. ЛГУ, 1990. – С. 62.

8. Нравственный идеал русской философии / Материалы III Санкт-Петербургского симпозиума историков русской философии (3–5 апреля 1995 г.), СПб., 1995; *Ребанэ Я. К.* Социальная ответственность в системе социальных ценностей / Я. К. Ребанэ // Исследование сознания и ценностного мира советских людей в период перестройки общества. – М., 1990. – С. 5–11 та ін.

9. *Пазина О. Е.* Система ценностей личности как детерминанта в определении социальной ответственности [Текст] / О. Е. Пазина // Вестник Московского гос. ун-та культуры и искусства / Мос. гос. ун-т культуры и искусства. – 2007. – № 4. – С. 58–60.

10. *Франк С. Л.* Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – С. 82.

11. Цит. за кн.: *Беккер Г., Босков А.* Современная социологическая теория. / Г. Беккер, А. Босков. – М., 1968. – С. 144.

12. *Черныш А. М.* Политическая ответственность в системе социалистического народовластия / А. М. Черныш. – Х. : Вища шк., 1987. – 192 с.

13. Див. праці: Ольшанського В. Б., Здравомислова А. Г., Шаева А. С., Ядова В. А. та ін.